

JAROSŁAWA KONIEWA
Kijów–Ukraina

БІБЛІЙНІ ОБРАЗИ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

На зламі епохи перед нами з історичною необхідністю постають питання, пов'язані з нашим уявленням про світобудову і буття у світі, межі якого так стрімко розширилися, що нам раптом стало незатишно й моторошно. Усвідомлення глибини таємниці світу змінює нашу свідомість і примушує шукати нові смисли, нові понятійні основи культури.

У давню давнину говорили, що існують три книги: Біблія, зоряне небо над головою та людське серце. Такою ж незглибимою книгою є і фольклор. У фольклорі, як і в Біблії, є усе. Це тексти культури, які не читаються кожним від початку й до кінця. Шлях вивчення їх такий довгий, що його не зміряти, але все-таки наближає до зір, дозволяє бодай трохи збагнути і людське серце.

Духовність, що прихована у фольклорі, має колосальну силу, проте навряд чи вона використовується людиною вповні. Адже кожна епоха, кожний окремий соціальний лад активізує ту грань з безмежної скарбниці народної творчості, яка зміцнює його основи існування і відповідає його завданням. Так, до перемоги комуністичної партії в нашій країні царська цензура рішуче виступала проти сатиричного змалювання християнських образів у фольклорі. Був виданий спеціальний документ – „Циркулярное предписание” міністра освіти (1854), згідно якого заборонялася публікація т. зв. антирелігійних (тобто сатирико-гумористичних) казок, пісень, приказок. Закрилися кілька етнографічних видань. Після революції 1917 року стрілка маятника гойднулася в протилежний бік – „священні” тексти легенди та колядки, де Бог та його творча воля трактувалися поважно, були заборонені, а гумористичні казки та анекдоти на релігійну тематику стали публікуватися на сторінках журналу „Науковий атеїст”, у газетах „Комуніст” та „Безбожник”. Власне, природа

фольклорної творчості тривалий час трактувалася з позицій примітивного матеріалізму, адже у фольклорі нема „поганих” та „хороших” текстів, а є лише семантичні аналоги, жанрові та функціональні вікна, які дають змогу з різних точок зору вдивлятися у таємничий та незбагнений світ Божественного.

Основний корпус текстів на релігійну тему був зібраний до революції 1917 року. Активними збирачами та публікаторами прозового епосу були А. Димінський, С. Руданський, І. Рудченко, П. Чубинський, Н. Мурашко, М. Дикарев, Б. Грінченко, І. Манжура, І. Франко, В. Гнатюк. Великий вклад в цю справу вніс М. Драгоманов. Колядки, щедрівки, казки та легенди на релігійну тематику видавалися у часописі „Киевская старина”, а також в „Етнографічному збірнику” Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та в збірнику Харківського історико-філологічного товариства.

Серйозні дослідження в царині української міфології та впливу християнства на народний світогляд проводив Г. Булашев – *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях*, М. І. Костомаров – *Слов'янська міфологія* (1846), І. Нечуй-Левицький – *Світогляд українського народу. Ескіз української міфології* (1876). З новіших праць відзначимо книгу К. Сосенка *Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого вечера* (1928), історично-релігійну монографію Митрополита Іларіона *Дохристиянські вірування українського народу* (1965).

Світова наукова думка, у тому числі й українська, виробила багато незаперечних міфологічних концепцій, реконструювала пантеон язичницьких богів та показала допірні точки і шляхи синтезу християнської та язичницької релігій, наслідком чого постало українське двовір'я. З огляду на ті історичні та політичні події, які деструктивно впливали на релігійну свідомість українців протягом багатьох десятиріч, коли Церква була гнаною, напрошується несподівана думка: народна творчість не знівелювала, не поглинула християнське вчення, скоріше навпаки – наш нарід знанням Біблії багато в чому завдячує саме механізму збереження, закладеному у фольклорі. Загально прийнятою думкою є твердження, що у фольклор біблійні сюжети прийшли з апокрифічної літератури.

Народна культура створила своєрідну модель релігійного знання, відмінну від християнського віровчення. Гноблення Церкви державою сприяло зростанню культурної ваги народнопоетичної творчості.

Фольклорне слово стає носієм сакрального знання вищої істини. Фольклор особливим чином приборкує символічну сутність Святого Письма, редукуючи символи до алегоричного модусу. Святе Письмо одвічно містило в собі усі можливі значення, але їхнє тлумачення мало підпорядковуватися певному коду, щоб стати доступним розумінню. Так виникли апокрифи, так біблійні сюжети та образи наклалися на глибинні шари національної культури, основні функції якої продовжували існувати; змінилися лише матеріальні носії цих функцій. У біблійних текстах Умберто Еко виділяє чотири види значень: буквальне, моральне (психічне), алегоричне та містичне (духовне). Буквальний та моральний зміст доступний також і для невіруючих, тоді як духовний зміст може стати доступний через посередництво алегорії¹. Якщо розглядати в такому ракурсі вірш про вихід Ізраїля з Єгипту, то він в буквальному сенсі означатиме втечу Ізраїля; алегорично – це історія нашого порятунку через Христа; моральний план – це перехід від гріховних мук до стану благодаті; в містичному розумінні значення пов'язане з очищенням духу від рабства мирського тліну і рухом його до волі й вічного блаженства².

В українському фольклорі Мойсей виступає пророком, посередником між Богом та людьми, часом це постать амбівалентна – єврей (носій поганської віри у народному світогляді), шинкар (напівлюдина – напівдемон, сторож порогу між „цим” і „тим” світами). Так, у казці *Що сказав Мойсей* засобами комічної алегорії утверджується думка про необхідність дотримання закону: піп і дяк посилають псаломщика до сільського шинкаря Мойсея за горілкою; „А чи знаєте, православні, що Мойсей сказав на горі Сінайській?” – питає піп у людей під час служби. „Та що ж він сказав? – відповідає псаломщик, що повернувся від шинкаря – К чортовій матері обох вас послав! Верніть, каже, торішні гроші, то тоді іще дам!”³.

Сюжет переходу через Червоне море трансформується в казку. За народом, що його Мойсей переводить через воду, женуться фараони. За оповіддю це міфічні чудовиська, подібні зовні до сирен. Вони

---

¹ У. Е к о, *Семиотика и философия на езика*. Софія 1993, с. 166.

² Так само, с. 167.

³ М. С. Р о д і н а, Ф. Д. Ткаченко, *Народ про релігію. Збірник фольклорних творів*, Київ 1958, с. 90.

чекають на кінець світу і чатують на подорожніх. Як питає фараон, коли настане кінець світу, то відповісти треба, що вчора настане кінець світу. Отоді фараони перестають бути небезпечними⁴. Змішання минулого з майбутнім – типова казкова формула неможливого, нерозв'язний логічний парадокс, своєрідний магічний пароль, який дає змогу щасливо перейти межу (воду) між різними системами буття.

Оповідання й легенди, героями яких виступають Адам та Єва, Ной, Мойсей, цар Давид та цар Соломон, Богородиця, різні Святі, найчастіше відносяться до розряду етичних. Своєрідно трактуючи біблійну історію, вони описують взаємовідносини людини з Богом або іншими надприродними істотами, до яких у фольклорі належать і Святі. В алегоричній формі витлумачується значення норм людської поведінки. Найчастіше зустрічаються теми про гріх та спокуту, милосердя та гостинність, про правду й кривду, багатство й бідність, шанування батьків та свят. Місце дії (рай чи пекло) зображені досить реалістично, без чудес і чарів, а самі персонажі набувають рис звичайних людей з усіма їх вадами й позитивними якостями. Обставини події мусять бути близькими й зрозумілими людям. Самсон в українських легендах може плисти Дніпром, а лев – закам'янів і в Києві стоїть; Іерусалим – хата, до якої сходяться померлі душі і живуть у ній⁵.

Звичайно, площина, на якій відбувається подія, це світ загалом, але цей світ усвідомлюється як своя, рідна територія. Дія розгортається швидко, іноді блискавично. Засоби характеристики героїв максимально економні, головний композиційний прийом – майстерно розроблений діалог, динамічний, короткий та яскравий.

Етиологічні та космогонічні теми й елементи наскрізно проходять через усі фольклорні жанри. Проте існують принципові жанрові відмінності подачі матеріалу. У легенді смисловим центром є диво, а розповідь сприймається як достовірне подія, яка сталася насправді. У колядках – усі міфо-християнські елементи складають сакральний ритуал величання – очищення, від учасників містерії взагалі не ви-

---

⁴ М. Драгоманов, *Малорусскія народныя преданія и рассказы*, Київ 1876, с. 96.

⁵ М. Драгоманов, *Малорусскія народныя преданія и рассказы*, Київ 1876.

магається глибинного розуміння того тексту, що виконується. І вже зовсім інше – замовляння, не фольклорний жанр, а картина світу, спосіб спілкування зі світом, чи „практична релігія”, яка має на меті допомогти людині змінювати світ за власним бажанням, тобто бути рівною Богові. Характер символіки у замовляннях дещо відмінний від такої в інших жанрах. Якщо в легендах і казках християнські символи зміщуються у площину алегорії, то у замовляннях символ перестає бути носієм ідеї, а стає самою ідеєю, її матеріальним втіленням, тотожністю самій собі. Як справедливо пише М. Новикова, до замовлянь з християнської релігії переходять передусім атрибути персонажів – імена, числа, символічні предмети і властивості. Язичництво безпомилково вихоплює з Писання усе, що було почерпнуте ним з архаїчної, дохристиянської символіки. Відбувається „зворотний переклад” Святого Письма у язичницьку магіко-міфологічну систему⁶.

„Привласнення” біблійних образів і символів відбувається за законами міфопоетичного мислення, яке базується на фрагментарному баченні світу. Кожний елемент окремого фольклорного тексту є певним мікрообразом, який у свою чергу є складовою частиною узагальненого образу-синтезу, що імпліцитно існує у народній традиції. У поетичному контексті висвітлюється лише певна грань сутності цього образу. Міфологічна сідомість не вважає зло тільки злом, а добро не завжди є тільки добром. Зло й добро неподільні, одвічні, існували завжди, від самого початку. Перемогти зло можна у кожному конкретному випадку, але не можна його позбутися остаточно й викорінити назавжди. Очевидно, богомільські ідеї, що прийшли з Болгарії, знайшли на Україні добрий ґрунт, оскільки в народній традиції вже існувала бінарно-тринарна система знання. Скоріше, тут можна говорити не про механічне запозичення, а про типологічну подібність.

За легендами та колядками як Бог, так і Триюда-Диявол (Сатанайл) походять з води – Бог з верхньої (хмара), Диявол з нижньої води, по якій ходив Бог. Були вони побратимами. Бог знав усе на світі, а Диявол не знав, та мав силу. Разом вони створили землю – Бог звелів, а Сатанайл виконав, хоча й нашкодив, бо натуру мав

---

⁶ М. Новикова, *Коментар до збірки „Українські замовлення”*, Київ 1993, с. 292-293.

низьку. Глину (пісок) Сатанаїл брав глибоко за землею (якої ще не існувало!). Бог знав усі наміри Диявола, знав і про те, що той хотів його зі світу звести, втопити. Існує варіант легенди, в якому говориться, що спершу не було навіть Бога. Диявол у народній культурі не антагоніст Богові, а його друга сутність, його оборотний бік. У болгарському фольклорі збереглася легенда, у якій говориться, що Диявол виник з тіні Господа⁷.

Наступний фрагмент – про створення людини з глини – також підтверджує думку, що народнофольклорний Бог та Диявол – одне неподільне ціле. Адже Бог створив чоловіка за своєю подобою, і був він прекрасний, мов самий Бог. Лишив Господь людину коло тина, щоб підсохла, а тут і Диявол нагодився. Побачив він творіння рук Господніх і не міг не зіпсувати його, бо натуру мав низьку. Бог, побачивши, що диявол обплював чоловіка, кинувся його рятувати – вивернув чоловіка зсередини назовні. Заподіяне Дияволом зло тепер містилося всередині людини⁸. Отож, чоловік – за образом та подобою подібний Богові, а внутрішньо – то Диявол.

Уявлення про двоїсту сутність Бога-деміурга співзвучні індоєвропейському міфіві про божественних близнят. Бінарний творець світу перетворює безформену хаотичну матерію в предмет і надає цьому предмету динаміку формального існування. Вірогідно, ще до християнського Бога та Сатанаїла, існували космологічні перекази, легенди та пісні, в яких творцями світу виступають дохристиянські персонажі. Йдеться про тексти, у яких деміургами виступають два-три голуби:

Колись то було з початку світу;
Втоди не було неба ні землі...
... А серед моря та два дубойки.
Сіли, впали два голубойці,
Два голубойці на два дубойки,
Почали собі раду радити,
... Як ми маємо світ основати?⁹

⁷ А. Г е о р г и е в а, *Етиологичните легенди в българския фолклор*, София 1990, с. 31.

⁸ Г. Б у л а ш е в, *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях*, Київ 1992, с. 68-95.

⁹ І. Н е ч у й - Л е в и ц ь к и й, *Світогляд українського народу*, Київ 1992,

Так само, як і Бог-Сатана, два голуби будують всесвіт з піску й синього каменю з дна моря.

Світове дерево, на якому сидять 2-3 голуби чи сокіл, стоїть посеред моря, часом на білому камені.

У колядках та переказах міфологема каменя як основи світу є однією з найдавніших в Україні. Ксенофонт Сосенко обстоює лунарну символіку каменя¹⁰. Камінь, як правило, білий (у російському фольклорі „бел-горюч камень”), може знаходитися не тільки посеред води, а й посеред степу, але ніколи не буває без дерева (двох/трьох дерев). На білому камені може виростати церква з трьома дверми та трьома верхами, які „суть три небеса”¹¹. На Гуцульщині газда під святвечірнім столом кладе камінь, і таким чином стіл стає центром всесвіту, ворота в господаря – з щирого золота, а подвір’я – як срібло біле. Камінь у багатьох народів вважається місцем прояву Бога. Це і жидівська гора з жертвою Авраама, і гора Сінай, і культові споруди Єгипту, і арабський святий камінь у Мецці. У болгарському фольклорі під білим каменем, як правило, приховується змія – „змя усойна” – то хтонічна істота зі світу демонів. Цікава гіпотеза російської дослідниці Л. Наровчатської про лінгво-міфологічний зв’язок слів „узми” (змій) та „узел” (вузол) – вузол вміщає значення „зв’язувати, звичай, традиція, виконувати, закон, вуздечка”. Згадаймо вуздечку-змію на слов’янському епічному коні. Змія-змій – представник темних, потойбічних сил, в народній уяві пов’язаний з Дияволом-спокусником. М. Драгоманов записав грузинську легенду, у якій під каменем на дні моря перебував саме Сатана¹². Отож, міфологічний білий камінь амбівалентний, що свідчить про глибоку архаїчність цієї міфологеми.

Про світове, райське, триблаженне дерево, а також дерево життя й смерті, дерево пізнання добра і зла так багато сказано у світовій науковій літературі, що у цій коротенькій розвідці немає навіть можливості узагальнити сказане. Проте існує дивовижний інваріант

с. 74.

¹⁰ К. Сосенко, *Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера*, Львів 1928, с. 287.

¹¹ А. Потебня, *Объяснения малорусских и сродных народных песен*, Варшава 1887, с. 188.

¹² К. Сосенко, *цит. пр.*, с. 289.

світового дерева в українському фольклорі – дерево, яке не стоїть у центрі Всесвіту, а пливе по річці.

Ой долів, долів, долів луженьки,
Ой течат ними бистрі річеньки,
Ой плине ж, плине райське древце,
Райське древце з трьома вершеньки¹³.

Ці колядки про початок світу записані переважно на Західній Україні, де практикувався сплав дерева за швидкою течією. Проте, певно, цей мотив пов'язаний не з реаліями життя гуцулів, а з образом Ноевого ковчега, оскільки дерево життя приносить, спливаючи за водою, тварин: птахів, бджіл, звірину, а також людську рідню. К. Сосенко знайшов в українських космогонічних переказах майже унікат – це міфологема пшениці як райського дерева. Цей мотив зустрічається ще у євреїв та арабів¹⁴.

У замовленнях подано образ антисвіту – там дерево догори корінням росте, а там „кури не піють, дзвони не дзвонять, туди чоловічий голос не заходить”¹⁵. Така модель антисвіту, де усе відбувається навпаки, де створюється неможливий, парадоксальний простір, підкорена законам логіки містично-міфологічної.

Клод Леві-Строс колись дійшов думки: „Логіка міфічного мислення здається нам так само вимогливою, як і логіка, на якій базується позитивне мислення, і, власне, мало відрізняється від неї. Оскільки відмінність в меншій мірі торкається інтелектуальних операцій, ніж природи речей, над якими проводяться ці операції.

Можливо, ми відкриємо колись, що одна й та сама логіка лежить в основі як міфічного, так і наукового мислення і що людина завжди мислила добре”¹⁶.

Та невелика кількість біблійних образів у фольклорі, про які йшлося вище, у якості символів містить в собі безмежжя смислових змутьів, взаємозв'язків і можливих реалізацій. Окрім естетичної

¹³ К. Сосенко, цит. пр., с. 230.

¹⁴ К. Сосенко, цит. пр., с. 253.

¹⁵ А. Потебня, цит. пр., с. 216-225.

¹⁶ К. Леві-Строс, *Структура мифов*, „Вопросы философии”, 1970, № 7, с. 164.

функції, загальної для народнопоетичної творчості, біблійні образи та символи моделюють наш світогляд.

OBRAZY BIBLIJNE W FOLKLORZE UKRAIŃCÓW

S t r e s z c z e n i e

Temat tytułowy – miejsce i rola motywów (obrazów–postaci, wątków treściowych i ideowych, nawiązań, sytuacji oraz formuł słownych czy form gatunkowych) biblijnych w tekstach ukraińskiej twórczości ludowej, w folklorze ustnym, literackim – autor opracowuje w ten sposób, że najpierw przypomina kwestie ogólne wiążące się z tytułową problematyką (nowa sytuacja w życiu ideowym oraz współczesna faza świadomości metodologicznej w humanistyce ukraińskiej), następnie po kolei przedstawia takie zjawiska śledzonego procesu i jego konkretne przejawy, jak: folklorystyczne wykorzystanie tematów i postaci starotestamentowych (Mojżesz i epizody z Księgi Wyjścia; raj i prarodzice, potop i patriarcha Noe, Samson, Dawid, Salomon); tworzenie się i rozwój wątków kosmogonicznych i ajiologicznych, ze szczególnym uwzględnieniem gatunku pieśni kolędowej oraz ludowej legendy–bajki. Całość kończą wnioski sumujące wyniki przeprowadzonego rozpoznania i systematyzacji.

Streścił Ryszard Luźny